

ग्रं. सं. वाचनालय, ठाणे

विषय वा०वा०

क्र. ५६३४

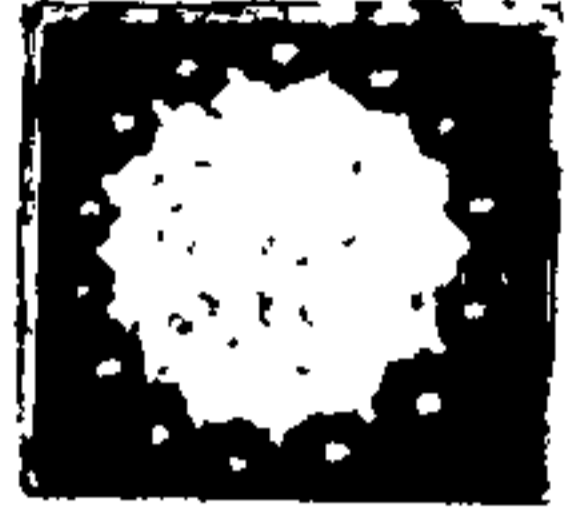
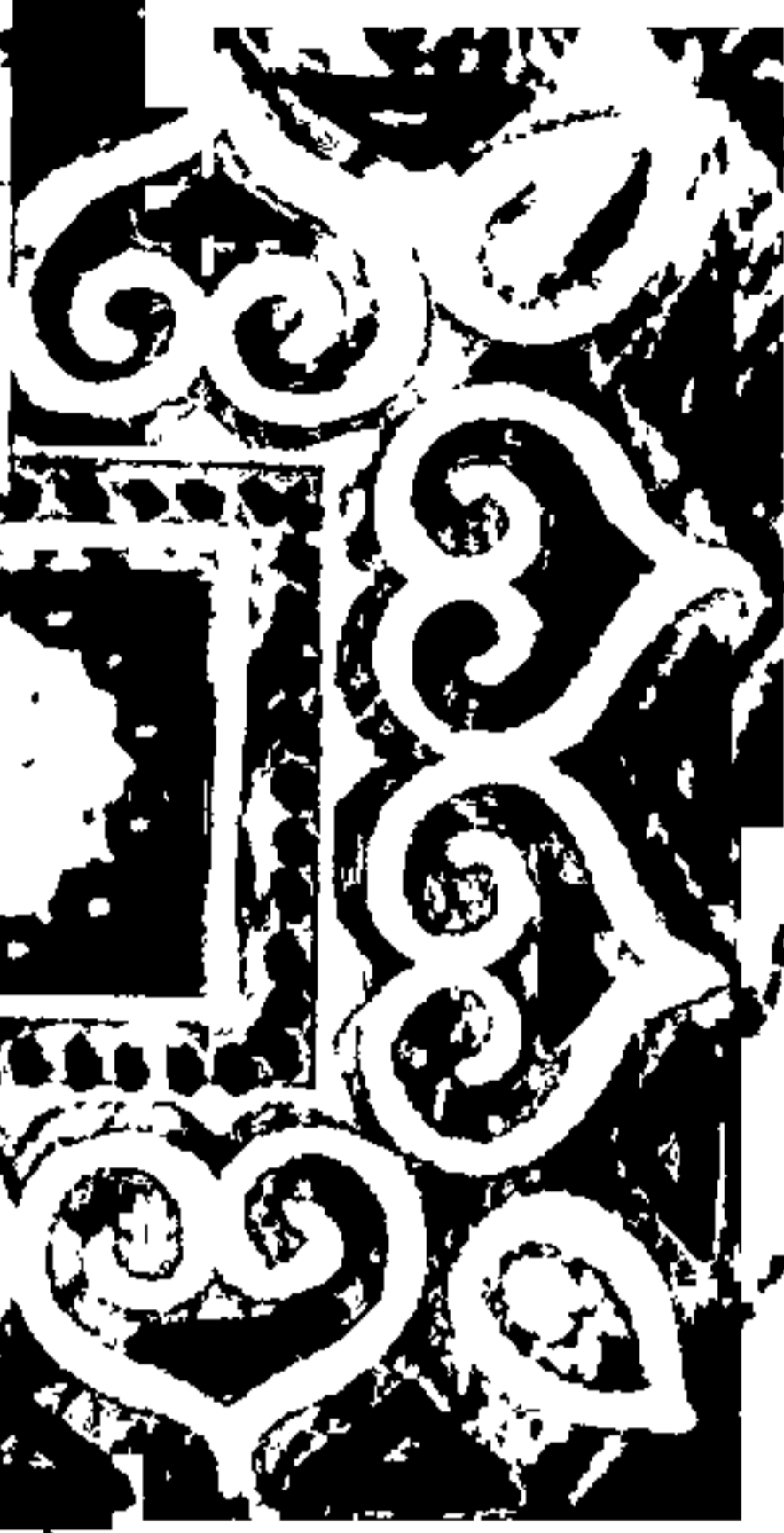
IRBK-0105634

IRBK-0105634

म. शं. सं. ठाणे

यशवंत वाडकर

क्र. १० ए

जीवनाच

१९७०

शनिवार

7 SEP 1971

जी व ना चे शि ल्प का र

लेखक

साने गुरुजी

म. प्र. सं. ठाणे, वाचनालय शाखा.
 दा. क्र. ५६३६ नों दि.
 वि. जी. ना. " "

किं म त
८
आ णे

सा ध ना प्र का श न
३७४ शनिवार पेठ, पुणे २

दोन शब्द

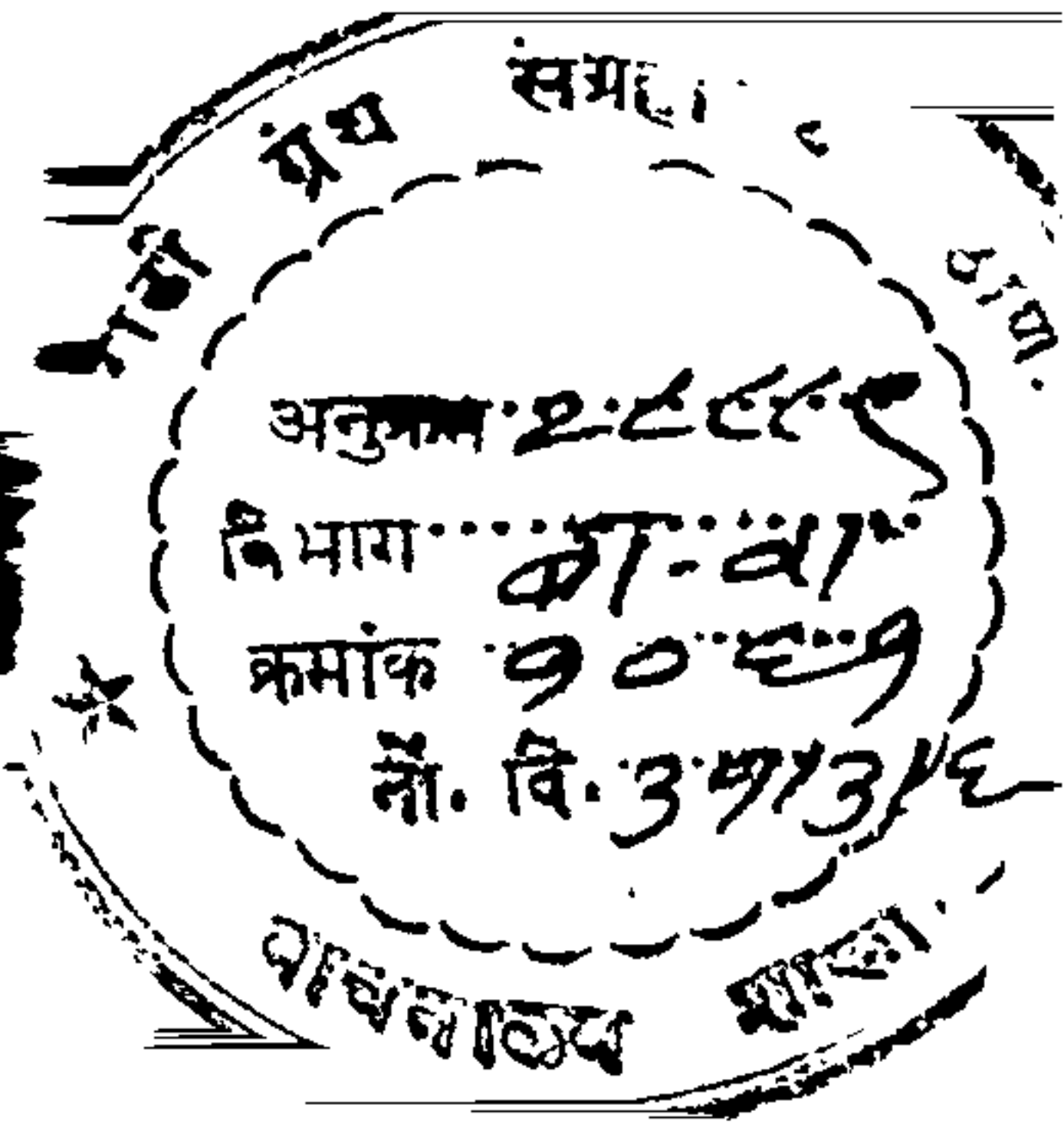
साधना साप्ताहिकांतून साने गुरुजींनीं कितीतरी लहानथोर व्यक्तींची ओळख महाराष्ट्राला करून दिली. ज्यांनीं स्वतःच्या जीवनांतून एक उत्तम शिल्प करून समाजापुढें आदर्श निर्माण केला त्यांचीं गुरुजींच्या लेखणींतून उतरलेलीं हीं चरित्रें पुस्तकाच्या स्वरूपांत छापून प्रकाशित करण्याची योजना साधना प्रकाशनानें हातीं घेतली आहे. या मालेपैकीं हा पहिला भाग वाचकांना सादर केला जात आहे. यांत लिंकन, गटे आणि सन्यत्सेन यांचीं चरित्रें एकत्र दिलीं आहेत. त्या तिघांची परिस्थिति, वृत्ति, प्रकृति वेगळी आणि त्यामुळें त्यांतून निर्माण झालेलें शिल्पहि भिन्न रंगरेखांनीं नटलेलें व भिन्न आकाराचें आहे. परंतु ह्या रूपभिन्नतेच्या पाठीमागें असलेली या जीवनवीरांची प्रेरणा एकच आहे. या विविधतेमागें एक गुप्त भावसरस्वती आहे. गुरुजींच्या अंनुपम शैलींतील हीं चरित्रें सर्वांना आवडतील, अशी आशा आहे. या पुस्तकाचें हस्तलिखित तयार करण्याच्या कामीं श्रीमती सुधा पटवर्धन यांनीं केलेल्या मदतीचा खास निर्देश केला पाहिजे.

प्रजासत्ताक दिन १९५६.

— प्रकाशक

.....
प्रकाशक : यदुनाथ थत्ते, साधना प्रकाशन, ३७४ शनिवार पेठ, पुणे २.
मुद्रक : चिं. ग. वझे, साधना प्रेस, ३७४ शनिवार पेठ, पुणे २.

IRBK-0105634

गुलामगिरी नष्ट करणारा लिंकन

“मला जेव्हां शक्य होईल तेव्हां या दुष्ट चालीवर मी घाव घातल्याशिवाय राहणार नाहीं. नक्कीच घाव घालीन” असे निर्धाराने उद्गार लिंकनच्या तोंडून बाहेर पडले. एका स्टेशनावर निग्रो गुलाम उभे केलेले होते. त्यांतील एका स्त्रीला चालवून बघत होते. जणुं एखादे ढोर विकत घ्यायचें होतें. आफ्रिकेंतून नीग्रोंना गुलाम करून अमेरिकेंत आणून विकण्यांत येई. त्या हालांची कल्पनाहि करतां येणार नाहीं.

जगांतून ती प्रथा जात चालली होती. परंतु अमेरिकेंत ती अजून होती. लिंकनच्या हातून तिला मूठमाती मिळायची होती. मानव-जातीच्या त्या थोर उद्धारकर्त्यांचा १२ फेब्रुवारी १८०९ मध्ये जन्म झाला. त्याचे आईबाप गरीब होते. वडिलांना शिक्षण कधींच मिळालें

नव्हतें. कारण लिंकनचे वडील सहा वर्षांचे असतांच पितृहीन झाले होते. लिंकनची आई तो १० वर्षांचा असतांनाच वारली. बापानें पुन्हा लग्न केलें. परंतु सावत्र आईनें लिंकनला छळलें नाहीं. लिंकनचें नांव अब्राहाम. प्रेमानें त्याला 'अबे' म्हणण्यांत येई. अबे शेतांत काम करी. परंतु वेळ मिळतांच पुस्तकें वाची. त्याला ज्ञानाचें वेड होतें. तो म्हणे : " वडिलांनीं मला काम करणें शिकविलें, परंतु कामावर प्रेम करायला नाहीं शिकविलें. " दिवसभर तो काम करी. कामानंतर बरोबरच्या मित्रांना किंवा मुलांना गोष्टी सांगे. एकदां एक शेजारीण म्हणाली : " गप्पा मारतोस ! तुझे व्हायचें काय पुढें ? "

" मी अमेरिकेचा अध्यक्ष होईन " तो म्हणाला.

लिंकन महत्त्वाकांक्षी होता. आरंभीं लेखक व्हायची त्याची इच्छा होती. तो सृष्टीचा बाळ होता. नद्या, जंगलें, हिरवें गवत, शेतेंभातें यांत वाढलेला तो कविता लिही. परंतु तें काव्य दूर राहिलें आणि राजकारणांतील कृतिमय महाकाव्य लिहिणारा तो महाकवि झाला.

राजकारणांत शिरला

तो निवडणुकीस उभा राहिला. एकदां पडला. परंतु पुन्हां कधीं पडला नाहीं. तो लोकांना आवडे. तो त्यांच्यातील होता. त्याच्या-इतका जीवनाचा विविध अनुभव कोणाला होता ? तो शेतमजूर, होडीवाला, लांकूडफोड्या, खाटीक, स्टोअरकीपर, अनेक कामांतून गेला होता. अनेक निरक्षर लोकांचीं तो पत्रें लिहून द्यायचा. त्यांचीं सुखदुःखें तो आपल्या सोप्या भाषेंत लिही. असा हा लिंकन गरिबांचा कैवारी होता. पुढें त्यानें वकिलीची परीक्षा दिली.

प्रामाणिक वकील

खोटा खटला तो कधीं घेत नसे. एकदां एक पक्षकार आला व म्हणाला : " माझा खटला कायदेशीर आहे. तुम्ही चालवा. हे पैसे मला

मिळालेच पाहिजेत. ” लिंकन म्हणाला : “ तुमची बाजू कायदेशीर असली तरी नैतिक नाही आणि तुम्ही धड्डेकड्डे आहांत. एवढे पैसे प्रामाणिक श्रमानेहि तुम्ही मिळवू शकाल ! ”

महत्त्वाकांक्षी पत्नी

लिंकनची आई लहानपणी वारली. एकुलती बहीण वारली. ज्या मुलीवर त्याचें प्रेम होतें, जिच्याशीं तो लग्न करणार होता, ती मेली. एके दिवशीं वादळी पाऊस वर्षत होता. तो दुःखानें वेडा होऊन म्हणाला : “ ती या वादळांत तिथें, मातींत एकटी आहे. ती एकटी कशी राहिल तिथें ? ” परंतु हेहि दिवस गेले. आणि मेरी टांड नांवाच्या एका उथळ पण महत्त्वाकांक्षी स्त्रीचें त्यानें पाणिग्रहण केले. लिंकन सर्वाना आवडे. फक्त ही नखरेबाज, प्रतिष्ठित पत्नी त्याच्यावर नाराज असे. त्याचा वेडावांकडा पोशाख, ओबडधोबड वागणें तिला रुचत नसे. तो वाटेल त्याच्याजवळ बसे, बोले. कोंबड्या, डुकरें, यांच्यावर चर्चा करी. ती म्हणायची : “ हमाल आणि पाणक्ये यांच्यांतच वागायची तुमची लायकी ! ” तो हंसून म्हणे : “ मला हे सारे आवडतात त्याला मी काय करूं ? ”

मुलांवर फार प्रेम

लिंकन कोमल मनाचा, प्रेमळ वृत्तीचा. त्याचीं मुलें त्याच्या बैठकींत धुडगूस घालीत. कागद फाडीत, टाक बोथट करीत, पिकदाणी उपडी करीत. एकदां एक मित्र म्हणाला : “ थोबाडींत घा. ” लिंकन म्हणाला : “ खेळूं घा त्यांना. मोठेपणीं त्यांनाहि चिंता आहेतच. ”

एकदां त्याची पत्नी चार वर्षांच्या मुलाला आंघोळ घालीत होती. तो बंबू तसाच निसटला आणि उघडानागडा रस्त्यांत दूर जाऊन उभा राहिला. लिंकन पोट धरून हंसूं लागला. चिडलेली माता

म्हणाली : “ हंसता काय ? जा. त्याला आधीं आणा. ” लिंकननें तो ओलाचिंब वाळ उचलून आणला, त्याचे पटापटा मुके घेतले.

विचारमग्न लिंकन

परंतु लिंकन विचारांत असे. कशाचे विचार ? महत्त्वाकांक्षा का डोकावे ? अमेरिकेचें अध्यक्ष होणें ? पत्नी त्याला प्रेरणा देई. एकदां लहान मुलाला हातगाडींत घालून तो नेत होता. मूल मार्गें पडून रडत होतें. तरी रिकामी गाडी विचारमग्न लिंकन ओढीतच होता. ते विचार मानवजातीच्या उद्धाराचे होते, गुलामगिरी दूर करण्याचे होते कीं इतिहासांत अजरामर होण्याचे होते ? हळूहळू तो राजकारणांत अधिकाधिक शिरला. १८५४ मध्ये जेफरसननें लोकशाही समतेचा पुरस्कार करणारा रिपब्लिकन पक्ष काढला. लिंकन त्या पक्षाचा महान् संघटक बनला. आणि १८६० मधील ती ऐतिहासिक निवडणूक आली. अध्यक्षपदासाठीं चार उमेदवार होते. परंतु खरी झुंझ डग्लस व लिंकन यांच्यामध्येच होती. अमेरिकाभर त्यांचे दौरे घुमले. त्या दोघांच्या दोन तिखट जिभा सारें वातावरण विधुन्मय करीत होत्या. परंतु लिंकनच्या शब्दांत सारें हृदय होतें. तो म्हणाला : “ माझे भरलेलें हृदय मी ओतीत आहे. ” लिंकन निवडून आला तर आम्ही फुटूं, असें दक्षिणेकडील संस्थानें म्हणूं लागलीं. कारण ‘ मी गुलामगिरी रद्द करीन ’ असें तो म्हणे. लिंकन निवडून आला. अध्यक्षपदावर बसायला अजून अवधि होता. अजून बुचॅननच अध्यक्ष होते. तो दक्षिण कॅरोलिनानें फुटल्याचें जाहीर केलें. १८३३ मध्ये जॅक्सननें याच फुटीर वृत्तीच्या संस्थानाला ताबडतोब लष्कर पाठवून ऐक्य शिकविलें होतें. बुचॅनन यांनीं तसें केलें असतें, तर फुटीर वृत्ति वाढती ना, यादवी युद्ध होतें ना. परंतु बुचॅनन म्हणाला : “ संयुक्त अमेरिकेचा मी शेवटचा अध्यक्ष. ” त्यानें या मध्यंतरीच्या दोन-अडीच महिन्यांत उत्तरेकडचा दारुगोळा

दक्षिणेकडे जाऊं दिला. लिंकननें अध्यक्षपद हातीं घेतलें तोंवर सहा संस्थानें फुटलीं. माजी अध्यक्षांनें नवीन अध्यक्षाला यादवी युद्धाची भेट दिली.

यादवी युद्ध

उत्तरेकडच्या व दक्षिणेकडच्या संस्थानांचें यादवी युद्ध सुरू झालें. लिंकन म्हणाला : “ गुलामगिरीचा प्रश्न दूर राहो वाटलं तर. परंतु फुटून तर नाहीच निघतां येणार. मी साऱ्या अमेरिकेला एकत्र ठेवूं इच्छितों. गुलामगिरीचा रोग नष्ट केल्यानेंच अमेरिकेचें कल्याण होईल म्हणून मी तो दूर करूं पहात आहे. ” उत्तरेकडील नागरिकांनीं हि बंडाळी सुरू केली. लिंकनच्या मंत्रिमंडळांतील मंत्रीहि त्याला वाटेल तें बोलत. एकदां लिंकन सेनापतीला भेटायला गेला. सेनापति बाहेर गेला होता. लिंकन वसून राहिला. सेनापति आल्यावर आपल्या खोलींत गेला. लिंकननें निरोप धाडला. “आतां मी झोंपतो ” उत्तर आलें. लिंकन म्हणाला : “ त्याच्या घोड्यांचा लगामहि मी धरून फक्त त्यानें जय मिळवून द्यावा. ”

एका मंत्र्यानें त्याला ‘ गोरिला ’ म्हटलें तरीहि लिंकन सारें सहन करीत होता. यादवी युद्ध प्रथम फुटूं पाहणाऱ्या संस्थानांना एकत्र ठेवण्यासाठीं होतें. परंतु युद्ध सुरू झाल्यावर दोन वर्षांनीं १८६३ च्या वर्षारंभाला गुलामगिरी नष्ट करण्याची लिंकननें घोषणा केली. यादवी युद्ध नैतिक भूमीवर गेलें. जगाची सदसदविवेकबुद्धि जागी झाली. महत्त्वाकांक्षी लिंकन मानव-जातीचा कैवारी म्हणून तळपूं लागला. त्याच्या भोंवतीं तेजोवलय पसरलें. पुढें युद्ध संपलें. वंडखोर संस्थानें शरण आलीं. लिंकनचें तें ऐतिहासिक भाषण झालें : “ झालें गेलें विसरूं या. सर्वांबद्दल मनांत प्रेम ठेवून, कोणाचा हेवादावा न करतां आपण नवा कारभार सुरू करूं या. ”

परंतु देवाची इच्छा निराळी

नवा कारभार सुरू होणार तों लिंकनला देवाघरचा निरोप आला. एका तरुणानें त्याच्यावर गोळ्या झाडल्या. कवि वॉल्ट व्हिटमन् म्हणाला :

“ माझा सरदार, कोठें गेला माझा सरदार ? ” परंतु युद्धामुळें लिंकन-बद्दल जे गैरसमज पसरले होते ते या मरणानें दूर झाले. लिंकन राष्ट्राचा पिता बनला. आपण चुकणारीं मुलें, असें साऱ्यांना वाटलें. गांधीजी हिंदु-मुसलमानांना प्रेमानें नांदा सांगतां सांगतां मारले गेले. लिंकन गुलामगिरी नष्ट करतांना मारला गेला. मानवजातीचे उद्धारक का अशाच मार्गानें जायचे? सॅक्रेटिसाला विष देण्यांत आलें. ख्रिस्ताला क्रॉसवर चढवण्यांत आलें, लिंकनवर गोळ्या झाडण्यांत आल्या, महात्माजींनाहि असेंच वीरमरण ! लिंकन आणि गांधीजी ह्या दोघांची नेहमीं तुलना करण्यांत येते. दोघे वीर पुरुष, दोघे मानवाबद्दल प्रेम बाळगणारे ! लिंकनला शस्त्र घेऊन लढावें लागलें. १० लाख माणसें यादवींत मेलीं. कोणी म्हणतात, लिंकन अध्यक्षपदासाठीं उभा न रहातां तर युद्ध टळलें असतें. कोणाला माहीत ?

जनतेचें प्रेम

सर्वसामान्य जनतेचें त्याच्यावर प्रेम होतें. तो अध्यक्ष झाला तेव्हां एक लहानपणची ओळखीची म्हातारी आजीवाई हातमोजे आणून म्हणाली : “ अवे, हे घे. तुझ्या अध्यक्षस्थानीं हें घेऊन जा. माझ्या हातानें कातलेल्या सुताचे मीं हे विणले आहेत ! ” आणि लिंकननें ते प्रेमानें घेतले. सहा फूट चार इंच उंच असलेला हा वीर पुरुष विचारानें, भावनेनेंहि सर्वांहून उंच होता. महत्त्वाकांक्षा व उदात्तता यांचें तो मिश्रण होता. माती व प्रकाश, मर्त्यता व अमृतत्व यांचें मिश्रण म्हणजे त्याचें जीवन ! परंतु त्या जीवनांतील अपूर्णता, दोष, अंधार आज दिसून न येतां त्या जीवनांतील धीरोदात्तता व मानवजातीबद्दलचें व्यापक प्रेम याच गोष्टी सर्वांच्या डोळ्यांसमोर येतात !

★
जर्मन महाकवि
गटे

महाकवि हे जगाचे असतात आणि विशेषतः गटे हा खरोखरच राष्ट्रातीत होता. त्यानें जर्मन लोकगीतांना जी सुंदर प्रस्तावना लिहिली आहे, तींत तो म्हणतो : “ लोकांचें, विशेषतः मुलांचें इतर राष्ट्रांच्या गुणांकडे लक्ष वेधून घेण्याची वेळ आली आहे.” गटेची वृत्ति विश्वात्मक होती. तो लहानशा वस्तूंतहि विश्व पाही. ‘ पिंडीं तें ब्रह्मांडीं, ब्रह्मांडीं तें पिंडीं ’ ही भारतीय भावना गटेच्या जीवनांत दिसून येते.

१७४९ ऑगस्ट २८ ला दुपारीं त्याचा जन्म झाला. त्याचे पणजोबा लोहार होते. आजोबा शिंपी होते. परंतु वडील पंडित होते, राजाचे सल्लागार होते. आजोबा-पणजोबांचा धंदा त्यांनीं मुलाला कधीं सांगितला नाही. गटेची आई साधी, सरळ होती. पतींत आणि तिच्यांत वयाचें बरेंच अंतर. गटे जन्मला तेव्हां पित्याची चाळिशी उलटलेली; परंतु आई अठरा वर्षांची होती. ती लहान गटेला गोष्टी सांगे. गटे म्हणतो : “ पित्यापासून जीवनाची गंभीर दृष्टि मीं घेतली. आईपासून गोष्टी सांगण्याची आवड मिळविली.”

वैचारिक बंडखोर

अठरावें शतक क्रांतिकारक. अमेरिका स्वतंत्र झाली. फ्रेंच राज्य-क्रांति झाली. परंतु जर्मनीत राजकीय क्रांति नाही झाली. तेथे वैचारिक बंड झाले. ल्यूथरने पूर्वी पोपविरुद्ध बंड जर्मनीतच केले. गटे वयाच्या सहाव्या वर्षी म्हणाला : “ कोठला देव नि काय ! ” पित्याने त्याला लॅटिन, ग्रीक या भाषा लहानपणीच शिकविल्या. जगाचा इतिहास शिकविला. गटेने आठव्या वर्षी लॅटिन भाषेत निबंध लिहिला. अकराव्या वर्षी सात भाषांत एक कादंबरी लिहिली. चौदाव्या वर्षी प्रेमांत सांपडला. असा हा उच्चंखल मुलगा वाढत होता. लिपझिग येथील विद्यापीठांत शिकत होता. परंतु आजारी पडला. मरायचाच, पण वांचला. पुढे स्ट्रासबर्ग येथे कायदेपंडित व्हायला गेला. परंतु अभ्यासाकडे त्याचे लक्ष नसे. लहरीप्रमाणे वाची. वैद्यक, संगीत यांचाहि अभ्यास करी. नवीन खेळ खेळायला शिकला. तो दिसे भव्य. नाक सरळ, मोठे. भिव्या आणि डोळे आकर्षक; रुंद कपाळ. त्याला पाहतांच सारे दिपून जात. तो हॉटेलांत गेला तर खाणे-पिणे विसरून सारे त्याच्याकडे बघत रहात. तो स्वतः म्हणतो : “ मी यौवनाने जणुं मस्त होतो. ”

अनुभवाचे सोने करी

किती तरी मुलींवर त्याने प्रेम केले. कांहींनी त्याला सोडले, त्याने कांहींना सोडले. त्या त्या वेळेस ती प्रेमोत्कटता खरी असे, परंतु त्याच्या सर्व जीवनाला ती व्यापू शकत नसे. मनावरचे भार काव्यांत ओतून तो पुढे जाई. मिळणाऱ्या अनुभवांचे काव्यमय सोने करी. नाटक लिहिण्यासाठी जर्मन इतिहास त्याने धुंडाळला. आणि गॉट्झ या वीरावर त्याने नाटक लिहिले. गॉट्झ गरिबांची वाजू घेणारा, श्रीमंतांना नाडणारा. हे नाटक तरुणांना जणुं बायबल वाटले. असे उच्चंखल जीवन जगणे म्हणजे धर्म असे त्यांना वाटू लागले.

तरुण वर्टरचीं दुःखें

लॉटचेन नांवाच्या तरुणीवर त्याचें प्रेम बसलें. परंतु तिचें दुसऱ्याशीं लग्न ठरलें होतें. एक दिवस गटे दोघांचा निरोप घेऊन जातो. परंतु तो आति दुःखी झाला. आत्महत्या करावी असें त्याला वाटतें. परंतु गटेचा फौस्ट ज्याप्रमाणें विषाची कुपी फेंकून पुन्हा झगडायला उभा रहातो त्याप्रमाणें गटे 'तरुण वर्टरचीं दुःखें' ही कादंबरी लिहून तो दुःखभार दूर करतो. पुढें जीवनयात्रेला निघतो. वर्टर हा प्रेमभंगामुळें आत्महत्या करतो. हें पुस्तक म्हणजे भावनांचा कल्लोळ आहे. जर्मनींत १६ आवृत्त्या निघाल्या. नेपोलियननें इजिप्तवर स्वारी केली तेव्हां ही कादंबरी त्याच्या खिशांत होती. त्यानें ती सात वेळां वाचली होती. जर्मनीतील तरुण-तरुणींना तर वेड लागलें. कादंबरीतील वर्टर-प्रमाणें तरुण पोषाख करूं लागले. मुली कादंबरीतील नायिकेप्रमाणें नटूं लागल्या. प्रेमभंग झालेले तरुण आत्महत्या करूं लागले. गटेचा का हा संदेश होता? तो तर पुढें जात होता. स्वतःवरचें मरण वर्टरवर सोपवून तो विजयी वीराप्रमाणें पुढें चालला.

वायमार येथें वास्तव्य

वायमार येथील छोट्या राजाच्या दरबारांत तो राहिला. वायमार त्यानें साहित्याचें केंद्र बनविलें. हळूहळू त्याची उन्मादक वृत्ति शांत होते. तो सुखी विलासी दिसला तरी गरिबांविषयीं त्याला प्रेम वाटे. तो राजाला नमस्कार करी आणि गरीब माणसांनाहि करी. खाणींतील लोकांना भेटून आल्यावर तो म्हणाला : "ज्यांना आपण खालच्या वर्गाचे समजतो, तेच देवाच्या दृष्टीनें परमोच्च असतात. त्यांची साधी रहाणी, सरलता, निष्ठा, सहनशीलता, थोडें कांहीं मिळालें तरी आनंदी होणें, किती दैवी गुण त्यांच्या ठायीं असतात. माझे प्रेम त्यांच्याकडे धांवतें." एकदां त्यानें घरीं एका बुकबायंडरला बोलाविलें होतें. तो

काम करीत होता. गटे त्याच्याजवळ बोलत होता. तो गेल्यावर गटे म्हणाला : “ त्याचा प्रत्येक शब्द सोन्याच्या मोलाचा होता. त्याच्या-बद्दल मला किती आदर वाटला ! ”

तो अनेकांना मदत करी, कोणाला नोकरी लावून देई, कोणाला शिकण्यासाठी मदत करी. दुसऱ्याचें दुःख पाहून तो दुःखी होई. त्याचा आत्मा विशाल होता. व्यापक होता.

गटेला सारें ज्ञान हवें असें वाटे. अनेक शाखांचा तो अभ्यास करूं लागला. शरीर-शास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, रंगप्रक्रिया, नाना अभ्यास. ‘वनस्पतींचीं स्थित्यंतरें’ या ग्रंथांत तो म्हणतो : “ पानांचा परिपूर्ण विकास म्हणजेच फूल. फुलें म्हणजे पानांचें काव्य ! ” मनुष्य व खालचे प्राणी यांतील दुवा जोडणाऱ्या कांहीं हाडांचा त्यानें शोध लावला. तो एका मित्राला म्हणाला : “ मेटॅफिजिक्सचा (अध्यात्माचा) नको अभ्यास. फिजिक्सचाच (भौतिक शाखाचा) करा. या दगडांत, या पानांत का परमात्मा नाही ? ईश्वरावर भरंवसा हवा तुम्ही म्हणतां. मी त्याला सर्वत्र पहातो. ”

मनोविकासासाठीं शाखाभ्यास

गटे सर्व शाखांचा अभ्यास करी. परंतु तो शास्त्रज्ञ नव्हता, तो कवि होता. मग इतर शाखांत ही लुडबुड कां ? गटे एके ठिकाणीं म्हणतो : “ कोणतेंहि एक काम नीट करायला हवें असेल तर अनेकांचें ज्ञान हवें. मग तें परिपूर्ण व निर्दोष असें काम संपूर्णतेचें प्रतीक होऊं शकतें. ” टेनिसन म्हणे : “ एका फुलाचें स्वरूप नीट समजून घेणें म्हणजे विश्व जाणून घेणें होय. ” जिज्ञासु मन सुसंस्कृत होण्यासाठीं विज्ञानाचा उपयोग. मनाला सुसंस्कृत, विशाल करण्यासाठीं गटे विज्ञानाचा अभ्यास करी.

जर्मन महाकवि गटे

शिलरशीं मैत्री

त्या वेळेस जर्मनींत लहानमोठे अनेक लेखक होते. परंतु गटेची कोणाजवळ विशेष मैत्री नव्हती. नाटककाराची व गटेची गट्टी जमली. ११ वर्षे ही मैत्री शिलरच्या मरणानें तुटली. या काळांतच शिलरनें एकाहून एक सरस नाटके लिहिलीं. शिलर मरण पावला, तेव्हां गटे अत्यंत आजारी होता. त्यानें विचारलें : “ शिलर बराच आजारी आहे ? ”

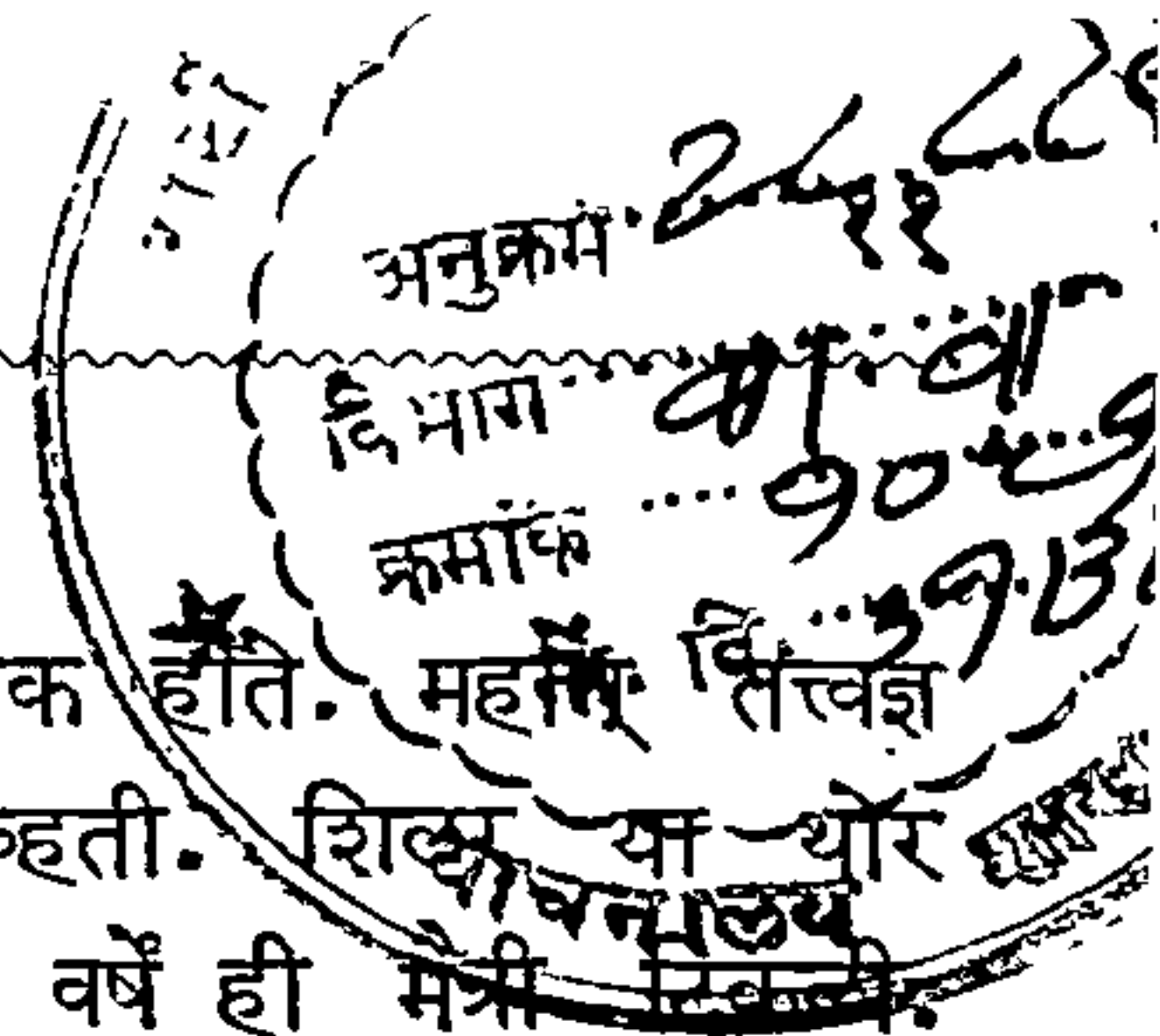
“ आजच वारला.” त्याला अश्रुपूर्ण उत्तर मिळालें आणि त्याचे डोळे भरून आले. म्हणाला : “ जणूं माझ्या जीवनांतील निम्मा भाग गेला. ”

परिपूर्णता हें ध्येय

गटे घाईघाईनें कांहीं करीत नसे. त्याचीं नाटके, कादंबऱ्या कित्येक वर्षे चालत. तो पुनः पुन्हा लिही. ‘ फौस्ट ’ नाटकाचा आरंभ तारुण्याच्या ऐनभरांत तर त्याचा शेवट मरणाच्या थोडे दिवस आधीं. ५० वर्षे तें नाटक तो लिहित होता. मध्येच स्फूर्ति आली कीं थोडें लिही. त्याला जणुं घाई नसे. परंतु दहा-दहा वर्षे लोंबकळत राहिलेले अपुरे पुस्तक कधीं मग पटकन् पुरें करी. त्यानें जवळजवळ ६० पुस्तके लिहिलीं. भावगीते, शोकगीते, उपहासगीते, महाकाव्ये, निबंध, कादंबऱ्या, नाटके, भुताखेतांच्या, पण्यांच्या अद्भुत गोष्टी, शास्त्रीय ग्रंथ—सारे प्रकार त्याच्या वाङ्मयांत आहेत. त्याचा सर्वांत महान् ग्रंथ म्हणजे ‘ फौस्ट ’. त्याचे पूर्वार्ध व उत्तरार्ध असे दोन भाग आहेत.

फौस्ट

फौस्ट हा फार जुना विषय. फौस्टवर यात्रांतून नाटके होत. इंग्लंडमधील नाटककार मार्लो यानें फौस्टवर शोकान्त नाटक लिहिलें

आहे. मूळ गोष्ट अशी कीं, फौस्ट सैतानाजवळ करार करतो. सैतानानें १२ वर्षे त्याला सुखें पुरवावीत. १२ वर्षांनंतर फौस्टनें त्याचें गुलाम व्हायचें. जुन्या दंतकथेप्रमाणें फौस्ट कायमचा नरकांत पडतो. मार्लोच्या नाटकांतील त्याचें तें त्या वेळचें आत्मगत भाषण हृदयाला भिडतें. गटेनें या कथानकांत महत्त्वाचा फरक केला. फौस्ट सैनाताला म्हणतो : “ तूं सुखें दे. जर ‘ हे क्षणा, तूं किती सुंदर ! ’ असें मीं म्हटलें तर मी तुझा गुलाम. ” असा करार करून गटेनें फौस्टला मुक्त केलें आहे. मानवी आत्म्याला वैषयिक सुखें गोड वाटलीं तरी तीं चिरशांति देऊं शकणार नाहींत. सैतानाजवळचा करार पुरा होणें शक्य नाहीं. मानव कायमचा नरकाग्रीत पडणें ही कल्पनाच गटेच्या उदारबुद्धीला सहन होत नाहीं. मनुष्याचा उद्धार होईल, आज ना उद्यां, अशी अमर आशा गटेचा फौस्ट देतो. जगांतील सर्व सुखांची चव घेणारां, सर्व ज्ञानविज्ञान पालथें घालणारा, शेवटीं आंधळा झालेला फौस्ट, “ दलदल हटवावी, लोकांची सेवा करावी, आरोग्य होईल. मुलांचे गाल गुब-गुबीत होतील ” यांत कृतार्थता मानतो. गटेच्या जीवनाचें हें सार आहे. “ विश्वाचें कोडें सुटणें काठिण. समजेल तेवढें समजून घ्या आणि हें जग सुखी करा ” हा गटेचा संदेश. मरणाआधीं दोन-चार दिवस एक तरुण आला. ‘ संदेश द्या ’ म्हणाला. त्या आसन्नमरण कवीनें लिहिलें :

“ जो तो आपलें काम करील
तर सारा गांव स्वच्छ राहिल.
बोलल्याप्रमाणें वागतील
तर सारे तरुन जातील. ”

कर्माचा उपासक

गटे कवि होता. परंतु काव्याच्या समाधीत रहाणें, कर्मशून्य रहाणें त्याला आवडत नसे. एकदां एका जर्मन गृहस्थानें अधिकाऱ्याला

न्यायासनासमोर खेंचलें. गटेला आनंद झाला. “ छान काम केलेंत. शेंकडों पुस्तकें लिहिण्यापेक्षां असें एक काम महत्वाचें आहे. ” केवळ तत्वज्ञानांत, अमूर्त विचारांत, त्याला गोडी नव्हती. तो व्यक्ताचा उपासक होता. व्यक्तांतून अव्यक्त अनुभवी. तो म्हणतो : “ जें प्रत्यक्ष आहे, त्यांतूनच विचार नाही का मिळत ? निराळीं तत्त्वज्ञानें कशाला ? या प्रत्यक्षाच्या पाठीमागे काय आहे, तें शोधण्याची काय जरूर ? या अनंत घडामोडी, हें विश्व म्हणजेच महान् वस्तुपाठ आहे. ”

दुःखांतून पुढें जाणारा

तो अनेकदां प्रेमपाशांत सांपडला. अनेकांशीं मैत्रीचे, स्नेहाचे संबंध आले. प्रेमें भंगलीं. मैत्री तुटल्या. परंतु दुःख गिळून तो पुढें जातो. तरुणपणांत एकदां तो घोड्यावरून भटकायला गेला. तो लिहितो : “ हिंडतां हिंडतां रात्र झाली, तरीहि मी घोड्यावर होतो. मी उभा राहिलों. समोर दरींतून रुपैरी नदी वहात होती. पाठीशीं डोंगरावरील जंगल होतें. माझे हृदय शांतीनें भरून आलें होतें. मोकळें हृदय म्हणजे महान् आनंद. आपल्यांतील पाणीदार प्रेरणा आपणांस अशक्य अशा गोष्टींकडे, साहसांकडे जायला लावते. महान् प्रयत्नाशिवाय महान् आनंद नाही. प्रेमाच्या बावतींत हेंच तर माझे भांडण. प्रेम धैर्य देतें यावर माझा विश्वास नाही. हृदय मृदु झालें म्हणजे दुबळें होतें. प्रेमानें हृदय भावनोत्कटपणें उडूं लागतें. कंठ भरून येतो. अवर्णनीय स्थिति ! तो का दुबळेपणा नसतो ? फुलांचे साधे हारहि आपणांस बांधूं शकतात ! ”

फ्रेंच क्रांति : नेपोलियनशीं भेट

फ्रेंच क्रांति झाली होती. फ्रेंचांच्या विरुद्ध युरोपांतील राजे-महाराजे एकवटले. परंतु १७९४ मध्ये फ्रेंचांनीं त्यांचा पराजय केला. गटेला

युद्ध बघायला जर्मन सेनापतीने नेलें होतें. पराजय झाल्यावर गटे म्हणाला : “ एक नवे युग आतां सुरू होत आहे. जुना जमाना संपला. ” त्याची ती भविष्यवाणी होती. नेपोलियन सर्वसत्ताधीश होण्यापूर्वी जर्मनांनी फ्रेंचांना पुन्हा एकदां पिटाळलें होतें. फ्रेंचांनीं शांतपणें मागें जायचें ठरवलें, परंतु एक फ्रेंच शिपाई चुकून मागें राहिला. लोक त्याला पकडून ठार करणार होते. गटे एकदम पुढें होऊन म्हणाला : “ व्यक्तीवर सूड उगविणें चांगलें नाहीं ! ” त्यांनीं त्या फ्रेंच सैनिकास जाऊं दिलें. पुढें नेपोलियन सर्वसत्ताधीश झाला. सम्राट झाला. १८०६ ऑक्टोबर १४ ला जेनाच्या लढाईत जर्मनांचा बीमोड झाला. वायमारमधील लोक पळूं लागले. विजयी फ्रेंच शिपाई लुटाळूट करीत येणारच. परंतु गटे निर्भयपणें तेथेंच राहिला. आणि फ्रेंच शिपाई शहरांत घुसले. गटेच्या घरांतहि घुसले. गटेच्या नोकरांनीं त्यांना दारू, जेवण, जें पाहिजे तें दिलें. चाळीस जणांना जेवण देऊन झोंपायची व्यवस्था केली. गटे वर आपल्या खोलीत गेला. रात्री पुन्हा दारू पिऊन दोनचार सैनिक आले. दार ठोठावूं लागले. हातांत मेणवत्ती घेऊन गटे खालीं आला. त्यानें त्यांचीहि व्यवस्था केली. “ सारें मिळालें ना ? ” विचारून वर गेला. परंतु ते दारुडे त्याच्या खोलीकडे आले. गटेजवळ भांडूं लागले. इतक्यांत गटेची प्रेयसी आली. तिनें नोकरांच्या मदतीनें दारुड्यांना जिन्याखालीं लोटलें. दार लावून घेतलें. गटे वांचला. गटेनें आपल्या प्रेयसीजवळ धार्मिक पद्धतीनें विवाह लावला नव्हता. त्याचा असल्या विधींवर विश्वास नव्हता. परंतु या प्रसंगानंतर दोनच दिवसांनीं त्यानें तिच्याशीं विधिपुरस्सर विवाह केला ! “ जर्मनीचा पराजय होत आहे, आणि याला लग्नाचें सुचत आहे ” लोक म्हणाले. गटे म्हणाला : “ लोकांना गंभीर भावना कळत नाहींत ! ” १८०८ मध्ये जर्मनीतील एका गांवीं नेपोलियनची युरोपांतील राजेमहाराजे यांच्याशीं भेट होती. रशियाचा

सम्राट लांबून मुद्दाम आला होता. चार मोठे राजे, चौतीस मांडलिक राजे जमलेले. गटे गेला नाही. परंतु त्याच्या राजानें त्याला बोलाविलें. नेपोलियननें गटेला भेटिला बोलाविलें. एक सत्तासम्राट तर एक विचार-सम्राट. नेपोलियननें अगदीं जवळ बोलाविलें. तासभर मुलाखत झाली.

“ तुम्ही जर्मनीचे सर्वश्रेष्ठ नाटककार, कवि ! ”

“ शिलर, लेसिंग हेहि मोठे आहेत. ”

“ तुम्ही रशियन सम्राटाला एखादी कृति अर्पण कराना. ”

“ मी असें करीत नसतो. ”

“ आमच्या देशांत, चौदाव्या लुईच्या काळांत तर अनेक लेखक असें करीत. ”

“ त्या लेखकांना मागून पश्चात्तापच झाला असेल ! ”

“ तुम्ही ज्यूलियस् सीझरवर एक नाटक लिहा. व्हॉल्टेअरनें लिहिलें आहे. पण तुम्ही सरस लिहा. दुःखान्त नाटक म्हणजे राजे-महाराजे व जनता यांना शिकवणारी शाळा. सीझर जगता तर मानव जातीला सुख देता. मनांतील विचार, कल्पना प्रत्यक्षांत आणता. तुम्ही लिहाच त्याच्यावर आणि पॅरिसला या ना. ” असें बोलणें चाललें. इतक्यांत पोलंडहून लष्करी अधिकारी आल्याचा निरोप आला. नेपोलियन एकदम उठला. गटेजवळ जाऊन म्हणाला : “ तुमचें वय किती ? ”

“ साठ. ”

“ प्रकृति छान आहे तुमची ! मुलेंबाळें आहेत ? ”

गटे आतां जायला अधीर होता. नेपोलियननें जायला परवानगी दिली. तो गेल्यावर नेपोलियन म्हणाला : “ खरा मनुष्य आहे ! ” गटेला थोडा अभिमान वाटला. फ्रेडरिक दि ग्रेट जर्मन राजा पूर्वी व्हॉल्टेअरला जर्मनींत बोलवी. आज जर्मनीच्या कवीला नेपोलियनसारखा सम्राट पॅरिसला

आग्रहानें बोलवीत होता. तिकडे रणांगणांतील पराजयानें जर्मनीची मान खाली झाली होती, परंतु साहित्यिक विजयानें गटेनें ती उंच ठेवली होती.

नेपोलियन व बायरन्बद्दल आदर

गटेला जेथें जेथें प्रभावी व्यक्तिमत्व, साहस, अपूर्वता दिसे, तेथें तो मान लववी. नेपोलियन त्याला प्रखर शंशावाताप्रमाणें वाटला. आणि इंग्लंडमधला बायरन् ! त्याची उच्चंखल वृत्ति, त्याचें भावनोत्कट काव्य, इंग्लंडमधील त्याचा छळ, त्याचें युरोपांत येणें, ग्रीकांच्या स्वातंत्र्ययुद्धांत सामील होणें, आणि अकाली मरण—या सर्व घटनांचा गटेवर परिणाम झाला. अकस्मात् उदयाला आलेला हा तेजोगोल पाहून क्षणभर गटे दिपला. इंग्रज लेखक कार्लाइल म्हणायचा : “ बायरन् मिटा, गटे उघडा. ” परंतु हा गटे म्हणायचा : “ बायरन् युरोपांतील सर्वांत मोठी व्यक्ति आहे. ” एकानें विचारलें : “ बायरन् मानव-जातीला काय शिकवणार ? काय आहे त्याच्या जीवनांत ? ” गटेनें उत्तर दिलें : “ तो जोर, तें साहस, याचा का मानवावर परिणाम नाही होणार ? सत्यशिवसुंदराच्या ठोकळेवाज कल्पना नका घेऊन वसूं. जें जें भव्य, दिव्य आहे, अपूर्व आहे, महान् आहे, त्याचा परिणाम होत असतो. आपण तें समजून घेतलें पाहिजे. ” बायरन् मरण पावल्यावर गटे दुःखी झाला.

उत्क्रांतीचा भक्त

गटे उत्क्रांतीचा भक्त होता. अव्यवस्था, अराजक, त्याच्या प्रकृतीस मानवत नसे. स्पर्धा-वंडाळींत अर्थ नाही. तो म्हणे : “ उत्क्रांतींत ईश्वरता आहे; कर्मशून्यतेंत किंवा उत्पातांत नाही. ”

मृत्यु जवळ आला

मधूनमधून त्याला स्फूर्ति येई. अर्धवट राहिलेले भाग पुरे करी. पर्शियन आणि अरोविकाहि अभ्यासू लागला. फिर्दोसी, हाफीज त्याला

आवडायचे. अरबस्तान, इराण इकडे हिंडून आला. तो चिरयुवा होता. वाढत्या वयात्रोत्रर वाढतीं कर्मक्षितिजे. वेदांचा काव्यात्मक अनुवाद करायची त्याला इच्छा होती. चिनी काव्यहि. वाचूं लागला. परंतु ८० वर्षे होत आलीं. त्याचीं प्रिय माणसें मरण पावलीं. एकुलता मुलगाहि गेला. परंतु तो लिहितो : “ अशा प्रसंगीं कर्तव्याच्या कठोर जाणिवेनेंच आपण पुन्हा शांत होतो व काम सुरू करतो. अनेकांच्या मरणांवरून पुढेंच जायचें असतें. ” (Forward over the graves.)

मरणाच्या थोडे दिवस आधीं कधीं उसळली नव्हती अशी सर्जनशक्ति संचरली. ‘ फौस्ट ’ चा शेवटचा भाग लिहिला. तिकडे नाटकांत फौस्ट आंधळा होतो, दिवाणखान्यांत फेऱ्या घालतो आणि इकडे गटेहि वृद्ध परंतु विचारानें चिरयुवा, शेवटच्या ओळी लिहित आहे. आणि इल्मेनो या रम्य स्थळीं जाऊन येतो. पुष्कळ वर्षापूर्वी तो तेथें गेला होता. डोंगरावर एक झोंपडी होती. तेथें त्यानें कित्येक वर्षापूर्वी लिहिलेल्या ओळी तशाच होत्या : “ डोंगरावर सर्वत्र शांतीचें राज्य आहे. वारा शांत आहे. पांखरांनींही सारे आवाज बंद केले आहेत. अधीर नको होऊं, तूंही शांत हो. लौकरच तुलाहि चिरशान्ति लाभेल ! ” अशा त्या ओळी. त्याचे डोळे भरून आले. अनंत स्मृति. परंतु डोळे पुसून, “ तुलाहि चिरशांति लौकरच लाभेल ! ” हे शब्द उच्चारित तो घरीं आला. अति सुंदर गीतें या अखेरच्या दिवसांत त्यानें लिहिलीं. जर्मन थोर कवि हायना म्हणतो : “ त्या गीतांतील शब्द आपणांस जणुं मिठी मारतात आणि त्यांतील अर्थ चुंबन घ्यायला येतो. ” आणि इतर अभ्यास चातूच होता. तें बघा टेबल. त्याच्यावर नुकतेच सांपडलेले प्राण्यांचे प्राचीन अवशेष आहेत. हत्तीचे दांत आहेत. कांहीं वनस्पतींचे प्रकार आहेत. त्याची सर्वगामी जिज्ञासा

जागृत आहे. तो आपल्या रोजनिशीत लिहितो : “ जेनाच्या वेध-शाळेंतील ज्योतिर्वेत्ते दोन वर्षांनीं दिसणाऱ्या धूमकेतूच्या स्वागताची तयारी करीत असतील.....पृथ्वी सूर्याभोंवतीं फिरत आहे, हा केवढा भव्य शोध मानवानें लावला. सारीं वायबलें एकत्र केलीं, तरी त्यांच्याहून हा शोध महत्त्वाचा आहे ! ”

अनेक भेटायला येत. गटे चर्चा करी. राष्ट्रीय कवितांची टिंगल करी. मार्च १७९४ च्या सुमारास त्याला ‘ फ्रेंचांच्या द्वेषासंबंधीं कविता करा ’ म्हणून सांगण्यांत आलें. त्यानें केल्या नाहींत. तो म्हणाला : “ मला द्वेष वाटत नाहीं. मी कशा करूं ? जें मी अनुभविलें नाहीं तें मी कधीं लिहिलें नाहीं ! ” मरणाआधीं थोडे दिवस तो म्हणाला : “ आकाशांत उंच उडणारा गरुड खालीं सशाकडे बघतो. तो ससा कोणत्या देशांतला आहे, हें नाहीं पहात. ” आणि एका प्रेयसीचीं प्रेमपत्रें त्याच्याजवळ होतीं. तीं तिच्याकडे तो परत करतो आणि लिहितो : “ हीं पत्रें वाचायला पूर्वीं हृदय किती अधीर असे ! कितीदां वाचलीं तरी तृप्ति होत नसे. पत्रांनो, माहेरीं जा. त्या हृदयाकडे जा. तें हृदयाहि भरलेलें असेल. त्या डोळ्यांतील प्रकाश तुमच्यावर पडून तुम्ही प्रकाशमय व्हाल. ज्या हातानें लिहिलें तो हात तुम्हांला पुन्हा स्पर्श करील. आणि तुम्ही पूर्वींची सुवर्णकथा सांगाल. ” १७ मार्च १८३२ रोजीं प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ हंबोल्ट याला त्यानें मोठें पत्र लिहिलें. हेंच त्याचें शेवटचें महत्त्वाचें पत्र; वाल्झाक, प्लुटार्क वाचीत होता. एका तरुणानें अल्बम पुढें केलें. त्यावर कवितात्मक संदेश लिहिला. मरणा-आधीं ४८ तास एका तरुण जर्मन स्त्री कलावंताला मदत करण्यासाठीं काढलेल्या पत्रकावर त्यानेंही सही केली. २० मार्च रोजीं त्याच्या छातींत कळा येऊं लागल्या. तो अस्वस्थ झाला. क्षणांत बिछान्यावर पडे, क्षणांत आरामखुर्चींत. विव्हळत होता. पहांटे जरा झोप लागली.

२१ मार्च हा दिवस उजाडला. फ्रेंच क्रांतीवरचें एक पुस्तक त्यानें मागितलें. जरा पानें चाळलीं. नंतर थोडें खाणें घेतलें. २१ तारीख गेली.

“ आजची तारीख ? ” त्यानें विचारलें.

“ बावीस. ”

“ वसंत आला तर ! आतां बरें वाटेल. ”

नऊ वाजले सकाळचे. जरा झोप लागली. झोपेंत स्वप्नें. म्हणायचा : “ ते पहा त्या स्त्रीचे सुंदर डोळे ! कुरळे, काळे केस ! काळ्या पार्श्व-भूमीवर..... असें स्वप्नांत बोले. एकदम डोळे उघडून म्हणाला : “ त्या खिडक्या साफ उघडा. प्रकाश भरपूर येऊं दे आंत. अधिक प्रकाश. अधिक प्रकाश. ” खिडक्या उघडण्यांत आल्या.

“ फ्रेडरिक, तो चित्रसंग्रह दे रे. अरे तो नव्हे, काय नाही ? मला का स्वप्नांत दिसतें आहे सारें ? ”

दहा वाजले. लहान ऑनिनीला म्हणाला : “ ये बाळ जवळ. तुझा लहान हात माझ्या हातांत दे. ” पुन्हा शांत पडला. हात हवेंत वर करून मधल्या बोटांनं कांहीं लिहित होता. ‘ डब्ल्यू ’ अक्षर लिहिलें, जवळचे म्हणाले. तो हात हळूच खालीं आला. बाराची वेळ आली. आणि हा महान् सूर्य मध्यान्हीला मावळला. जन्मला त्याच वेळेस मरण पावला.

महान् जीवन

८३ वर्षांचें तें महान् जीवन. त्या जीवनांतील किती प्रसंग सांगणार ? त्याच्या ग्रंथांतले उतारे तरी किती देणार ? कै. प्रा. गुणे यांनीं ‘ तरुण वर्टरचीं दुःखें ’ ही कादंबरी मराठींत आणली. बाकी गटे तसाच आहे. त्याचीं भावगीतें अपूर्व आहेत. नादमधुरता विलक्षण आहे. अर्थ आणि शब्द यांची अशी मिळणी दुर्मिळ. जें लिही तें

घासून पुसून, हिऱ्याप्रमाणे करून जगाला देई. ' लाट्झ ' नाटक त्याने तीनदां लिहून काढले. घाईने नीट होत नाही म्हणायचा. वर्षानुवर्षे त्याच्या मनांत कल्पना वाढत असत. ' एंग्माँट ' या नाटकांतील कांहीं भाग लिहून झाल्यावर उरलेला भाग त्याने वारा वर्षांनी पुढे लिहिला.

आदर नि कृतज्ञता

तो महान् असूनहि विनम्र होता. बायरनला त्याने डोक्यावर घेतले. हर्डरला लिहिले : " माझ्यावर जहरी टीका केलीत तरी चालेल. परंतु माझ्या पुस्तकावरचें मत कळवा. मला त्यांतून शिकायला मिळेल. " शेक्सपिअरवर तरुणपणांत लेख लिहिला. त्यांत म्हणतो : " मित्रांनो, आपल्या आत्म्यांच्या उड्या महान् असतात. त्यांना हें आयुष्य अपुरें पडते. कितीहि जगलों तरी शेवटीं सारें शून्य व्हायचें. मला मीच सर्वस्व आहे. माझ्या द्वारेच मला सारें समजायचें. ज्यांना अनुभव आहे ते असेच म्हणतील. मला मोठमोठीं पावले टाकीत जायला हवे. शेक्सपिअर ! मित्रा, अजून तूं आमच्याबरोबर आहेस. तुझ्याशिवाय कोणाजवळहि मी राहूं इच्छीत नाहीं. तुझा पाईक म्हणून तरी तुजजवळ राहूं दे. " लहान-सहान चिठीहि मित्रांची, मोठ्यांची जपून ठेवी. हर्डरची लहानशी चिठीहि त्याने जपून ठेवली होती. या जगांत प्रत्येकापासून आपणांस शिकतां येईल, असे म्हणे.

निसर्गाचा प्रेमी

निसर्गावर त्याचें अपार प्रेम. वादळांत, पावसांतहि हिंडायला जायचा. रात्र असो, गारा पडत असोत. एकदां प्रचंड वादळांत जाऊन आल्यावर केलेल्या कवितेंत तो म्हणतो : " हे दैवी शक्ते, ज्याच्याबरोबर तूं आहेस, तो पावसाला, वाऱ्याला भिणार नाही. हे दैवी शक्ते, गारा पडोत, मेघ गडगडोत, हा त्यांना आदरानें तोंड देईल. तो वर चंडोल उडत आहे त्याप्रमाणें ! " त्याचीं निसर्गगीतें मनोहर आहेत.

“ किती सुंदर, दिव्य, भव्य जग
हा तेजस्वी सूर्य
आणि ही पृथ्वी किती आनंदी
उंच फांघांतून कळ्या तोंडें
खुपसत आहेत.

झाडाझुडपांतून पांखरांचे
अनंत आवाज येत आहेत.

आनंद ! परमानंद !!
सर्वांच्या हृदयांत आनंद
हे पृथ्वि, हे सूर्यप्रकाशा,
किती हा आनंद, केवढी उत्कटता ! ”

आपण पृथ्वीवर आनंद आणूं असें त्याला वाटे. तो लिहितो :
“ विजय, सर्वांचा विजय ! मुला, सर्व वस्तुजात पहाण्याची तुला
उपजतच दृष्टि आहे. जीवनांतील आनंदाची तुला जाणीव होईल.
मानवी कृतींतील उदात्तता बघशील. मानवाच्या आशाआकांक्षा तुला
समजतील. देव व मानव यांच्यामध्ये जा-ये करणाऱ्या देवता तुला वर
नेतील. आणि त्या साहित्य-सोनियाच्या पर्वतांवरील सुखगंगा तूं
पृथ्वीवर आणशील ! ”

प्रेमाच्या उत्कटतेचें गटेनेच वर्णन करावें ! तो लिहितो : “ तुझ्या
वक्षःस्थलावर डोकें ठेवून असतांना हजारों वर्षे क्षणासारखीं
भासतील. दिवसाचा मला तिटकारा वाटतो. तुझ्या वक्षःस्थलावर
विसांवा ! दुसरें कांहीं नको. प्रेममग्न होऊन मला पडून राहूं दे. त्या
एका क्षणांत अनंत युगें, अनंत जगें मी अनुभवतो. विश्वाला जणूं स्पर्श
करतो. ”

तो एक सत्चा पुजारी

उपनिषदांतील सर्वव्यापी चैतन्याचा तो पुजारी होता. तो म्हणतो : “ त्याला आनंद म्हणा, प्रेम म्हणा, हृदय म्हणा, ईश्वर म्हणा, मी त्याला नांव नाही देऊं इच्छीत.” अन्यत्र म्हणतो : “ तें एक अजर अमर तत्त्व या अनंत वस्तुजातांतून प्रकट होत आहे. लहान वस्तु महान् आहे, महान् लहान आहे. प्रत्येक वस्तूला वैशिष्ट्य आहे. ती बदलत आहे. जवळ आणि दूर, दूर आणि जवळ बनत आहे, उत्क्रांत होत आहे. या सर्व विराट् उत्क्रांतीकडे मी गंभीर, पूज्य भावानें बघत आहे.” सृष्टींतील भव्यता पाहून आपण मूक होतो. हिमालय, सागर, घनदाट वने, इरावतीसारखा धबधबा, अनंत तारे, हें सारें पाहून आपण अवाक् होतो. हृदयांत पूज्यभाव वाढतो. गटे म्हणायचा : “ सृष्टींतील, जीवनांतील उदात्त दर्शनानें जर तुमचें हृदय भक्तिभावानें विनम्र झालें तर तुम्हांला सारें कांहीं मिळालें ! ”

सदसतापलीकडे

कधीं कधीं सत्-असत् या कल्पना त्याला अपुऱ्या वाटत. एकदां कोणी त्याला विचारलें : “ सदसद्विवेकबुद्धीचें काय ? ” तेव्हां तो म्हणाला : “ ती का महत्त्वाची वस्तु आहे ? कोण तिची मागणी करतो आहे तुमच्याजवळ ? निसर्गांत चांगलें आहे, वाईट आहे. परंतु निवडानिवड न करतां निसर्ग आपण सामग्यानें घेतो. ” सदसताच्या पलीकडे जायला हवें असें का गटेचें म्हणणें ? ‘ भद्रं तद् विश्वं यद्वान्ति देवाः ’—चांगलें आहे जग, उगीच सारखी कुरबुर नको. हें वाईट, तें वाईट. जगांत भरपूर चांगलें आहे, अपार आनंदहि आहे. तें समजून घेऊन निकोप वृत्तीचें बनणें हें का ध्येय गटे शिकवूं बघतो ?

अमरतेवर विश्वास

अमरतेवर त्याची श्रद्धा होती. म्हणून मृत्यूचें त्याला भय नसे. मृत्यु त्याला मित्र वाटे. तो म्हणतो : “ मरण येणें किती सुंदर गोष्ट ! मर्त्य-पणाचा शिक्षा पुसून टाकण्यासाठी, न्हाऊन-माखून पुन्हा परत येणें किती छान ! ”

नियतिवादी

गटे कांहींसा नियतिवादी होता. आपण कितीहि धडपडलों तरी कांहीं गोष्टी जणू अपरिहार्यच होतात. तेथें आपला विवेक, आपले सद्गुण, आपली कर्तव्यबुद्धि यांचा टिकाव लागत नाही. नियतीला जें योग्य वाटतें तें ती करायला लावते. आपल्याला तो मार्ग चूक वाटतो; परंतु नियती तिच्या मार्गानें खेंचून नेते. तिची इच्छाच बलवती ठरते ! याचा अर्थ प्रयत्नच करूं नये असा नाही. परंतु जेथें चालणारच नाही तेथें आदळआपट करून काय होणार ! या दृष्टीनें गटेच्या जीवनांत अखेर शांति आली. त्याचें सारें जीवन म्हणजे दैवी आणि आसुरी वृत्तींचा लढा आहे. गटे म्हणजेच फौस्ट. फौस्टला सैतान खेंचूं पहातो. परंतु शेवटीं तो सुटतो. गटेच्या हृदयांत वासना, विकार, विचार, ध्येयें सर्वांचें द्वंद्व ! तो लिहितो : “ लोकांना वाटतें, मी सुखांत आहे. परंतु गेल्या ७५ वर्षांत २४ तासहि खरी मानसिक शान्ति मला मिळाली नाही ! ”

तुकारामाप्रमाणें तोहि म्हणाला असेल, “ याचसाठीं केला होता अट्टाहास, शेवटचा दिस गोड व्हावा ! ”

फौस्ट शेवटच्या क्षणीं मुक्त होतो. दैवी वृत्तीचा विजय होतो. गटेहि मनांत झुंजत शेवटच्या क्षणीं ‘ प्रकाश, अधिक प्रकाश ’ करीत त्या तेजोमय अनंतांत विलीन होतो.

जर्मनीच्या, नव्हे मानवजातीच्या महान् कवींद्रा, तुला नवभारताचा प्रणाम ! जें जें क्षुद्र आहे त्याला दूर सारून पुढें जाण्याची तुझी दिव्य-वृत्ति, ती तुझी मानवता, रोज नवीन नवीन मिळविण्यासाठी धडपडणारी तुझी जिज्ञासा, साऱ्या विश्वालाच महाकाव्य मानणारी तुझी प्रतिभाशाली प्रज्ञा, त्या सर्वांची आज आम्हांला अत्यंत आवश्यकता आहे. साऱ्या विरोधांतून आम्हांला सुसंवाद निर्मायचा आहे. अंधारांतून प्रकाशाकडे जायचें आहे. तुझें महान् जीवन ती प्रेरणा देवो.

★ ★ ★

६ ३ ६

चीनचे जनक सन्यत्सेन

“आई, नको तिला रडवूं. तिचे पाय मोकळे कर. पाय वाढूं न देणारे ते लोखंडी जोडे काढ तिच्या पायांतून” लहान सन्यत्सेन वहिणीचें दुःख बघवेना म्हणून आईची मनधरणी करीत होता. पाय वाढूं न देणें हें चिनी स्त्रियांच्या सौंदर्याचें लक्षण मानीत ! लहान मुलींचे वाढते पाय अशा घट्ट लोखंडी बंधनांत घालून ठेवीत. ती अपार वेदना असे. चीनमध्ये सर्वांगीण क्रांति करणारा सन्यत्सेन आधीं घरीं क्रांति करायला उभा राहिला. १८६६ मध्ये तो जन्मला. कन्तान शहराजवळ त्याचें गांव. बालपणापासून तो स्वतंत्र वृत्तीचा. मंदिरांतील मूर्तीची लोक पूजा करीत. तो म्हणे: “ ही मूर्ति स्वतःचेंहि रक्षण करूं शकत नाही ! ” एके दिवशीं मूर्तीच्या पायाचें एक बोट त्यानें तोडलें. गांवांत प्रक्षोभ पेटला. आईबाप मुळाला म्हणाले : “ गांव सोडून जा. त्यांत सर्वांचें भलें ! ” सन्यत्सेन कन्तानला आला व तेथून एका ब्रिटिश आगबोटींतून मकाव येथें गेला. “ केवढाल्या आगबोटी हे लोक बांधतात ? चीन नाहीं का बांधूं शकणार ? पाश्चिमात्यांहून का आम्ही कमी आहोंत ? ” असा विचार त्याच्या मनांत आला.

तेथील ब्रिटिश मेडिकल कॉलेजांत तो विद्यार्थी झाला. त्या कॉलेजांतील तो पहिला चिनी पदवीधर !

देशाची चिंता

सन्यत्सेननें दवाखाना घातला. परंतु रोग्यांना औषधें देत असतांना चीनचा रोग कसा बरा होईल याचा विचार सारखा त्याच्या डोक्यांत चाले. १८९४ मध्ये चिनी-जपानी युद्ध होऊन चीनचा पराजय झाला. चीनभर असंतोष पेटला. सन्यत्सेननें चीनपुनरुद्धार मंडळ स्थापिलें व चीनभर त्याच्या शाखा पसरविल्या. कन्तान शहरांत लष्करांतील सैनिकांनीं लुटालूट सुरू केली, तीनशें लोकांचें शिष्टमंडळ कन्तानच्या मुख्य अधिकाऱ्यास भेटायला निघालें. परंतु त्या लोकांना पकडण्याचा हुकूम सुटला. त्या तीनशे लोकांत सन्यत्सेनहि होता. तोहि पकडला जायचा; परंतु निसटला.

फांशीच जायचा

सन्यत्सेन आतां मोठा कट रचूं लागला. कन्तान शहर ताब्यांत घेऊन तेथें स्वतंत्र सरकार स्थापावें असें त्यानें मनांत आणलें. शस्त्रें जमूं लागलीं. सन्यत्सेन व त्याचें सहकारी गुप्तपणें कन्तान शहरांत शिरले, परंतु कटाचा सुगावा लागला. सन्यत्सेनचे सहकारी पकडले गेले. तोहि पकडला जायचा; परंतु भिंतीवरून उडी मारून निसटला. त्याचे १९ सहकारी फांशी देण्यांत आले.

जगभर १५ वर्षें वणवण

या वेळेपासून जवळ जवळ १५ वर्षें तो जगभर भटकत होता. जेथें जेथें म्हणून चिनी लोक होते तेथें तेथें तो जाई, क्रान्तीचा संदेश देई, मदत गोळा करी. चिनी सरकारचे हेर व मारेकरी जगभर त्याच्या पाठोपाठ होते. त्याला पकडून देणाऱ्यास मोठें बक्षिस जाहीर

करण्यांत आले. एकदां लंडनमध्ये अचानक तो पकडला गेला. तेथील चिनी वकिलातींत त्याला ठेवण्यांत आले. लंडनच्या गोदींत त्याला चीनमध्ये नेण्यासाठीं एक बोट उभी होती. परंतु एका नोकराकरवीं आपले पूर्वीचे शिक्षक डॉ. कान्ट ली यांच्याकडे त्यानें चिठी पाठवली. डॉ. कान्ट ली यांनीं शिष्याच्या सुटकेसाठीं जाहीर चळवळ केली. अखेर ब्रिटिशांच्या दडपणामुळे चिनी वकिलातींतून सन्यत्सेन मुक्त झाला.

परदेशांत राहून सन्यत्सेन सर्व प्रकारच्या जागृतीस चालना देत होता. चिनी लांब शेंड्या दिसतनाशा झाल्या. स्त्रियांचे पाय मोकळे झाले. अफू विरोधी प्रचंड चळवळ सुरू झाली. परदेशी मालावर वहिष्कार व स्वदेशीचा पुरस्कार होऊं लागला. सन्यत्सेनच्या 'तुंग मॅग हुई' संस्थेचें जाळें चीनभर होतें. तालुक्या तालुक्याला शाखा होत्या. वेळ येतांच ठायीं ठायीं हजार पांचशें तरुण सत्ता हातीं ध्यायला उभे रहातील अशी तयारी होती.

बंड पेटले

चिनी सम्राट सुधारणास अनुकूल होता. परंतु राजमाता व दरबारी विरुद्ध होते. सुधारणेच्या फुसक्या घोषणा होत, परंतु प्रत्यक्षांत शून्य. हा दुर्दैवी सम्राट मरण पावला. त्याची आईहि मेली. नवीन राजकुमार गादीवर आला. १४ ऑक्टोबर १९०९ रोजीं प्रांताप्रांतांनीं सुधारणांची मागणी केली. पुढें नॅशनल काँग्रेस भरून, तिनेंही सुधारणांचा मसुदा पाठवला. परंतु सरकार कांहीं करीना. अखेर चेंगटू भागांत बंड सुरू झालें व त्याचा वणवा भडकला. विद्यार्थी खेड्यांतून जाऊन शेतकऱ्यांना उठवते झाले. जवळ शस्त्रें नव्हतीं. परंतु अपार उत्साह होता. नवीन स्वातंत्र्य-गीत जन्माला आलें व तें चीनभर गेलें : "ये, स्वातंत्र्यदेवते, ये. स्वर्गातील तूं परमश्रेष्ठ वस्तु. तूं पृथ्वीवर ये. स्वर्गांतून पृथ्वीवर येशील तर चमत्कार

करशील, अपार कार्य करशील. मेघांच्या रथाला वाऱ्यांचे घोडे जुंपून ये. आम्ही अंधारांत आहोंत, तूं प्रकाश आण. अहोरात्र आमच्या मनांत मातृभूमीचीं दुःखें आहेत, तिच्या मुक्तीचीं स्वप्ने आहेत. स्वतंत्रते, तूं कां येत नाहीस ? तूं का मेलीस ? सारा आशिया उद्ध्वस्त व उजाड झाला आहे. अरेरे !!”

नवसम्राटाचा युआनशिकाई सल्लागार होता. ४ नोव्हेंबर १९१० रोजीं त्यानें सम्राटाकडून घोषणा करविली कीं, तीन वर्षांच्या आंत तुमच्या मागणीप्रमाणें पार्लमेंट बोलावूं. परंतु सरकारी शब्दांवर कोणाचा विश्वास नव्हता. प्रान्त स्वतंत्र होऊं लागले. सरकारी सेनापतिहि क्रांतिकारकांस मिळूं लागले. सन्यत्सेनचा कर्मवीर मित्र हुआंग सिंग विजयामागून विजय मिळवीत होता. चॅंग कै शेकहि सहकारी सेनापति होता. जपानमध्ये तो विद्यार्थी होता, तेव्हां सन्यत्सेननें त्याला चळवळींत ओढलें. १९११ च्या २१ डिसेंबरला १९ प्रांतांचे ३० प्रतिनिधि नानकिंग येथें जमले व अमेरिकन पद्धतीचें रिपब्लिकन स्थापण्याची घोषणा केली. पहिला अध्यक्ष कोण होणार ? सन्यत्सेनना तार करण्यांत आली. ते निघाले. वाटेंत जागोजाग त्यांचा सत्कार करण्यांत आला. सिंगापूर, हाँगकाँग, शांघाय-सर्वत्र प्रेमाचें स्वागत. नानकिंग येथें येतांच तोफांची सलामी देण्यांत आली. त्यानें राष्ट्रपतीचे स्थान घेतलें व “मी जुनी राजवट नष्ट करून प्रजातंत्र दृढ करण्यासाठीं झटेंन.” अशी शपथ घेतली. त्यानें सम्राटाला तार केली : “गादी सोडा. तुम्ही राजीनामा द्या. सर्व कुटुंबियांची काळजी घेतली जाईल.” “चिनी लोकसत्ताकाला मान्यता द्या” अशा तारा जगांतील राष्ट्रांनाहि त्यानें केल्या. युआनशिकाईनें राज्याचा त्याग केला व लोकसत्तेचा प्रेमी बनला. राजानें १२ फेब्रुवारी १९१२ रोजीं राज्यत्यागाची घोषणा केली. घोषणेंत सम्राट म्हणतो : “कोट्यवधि लोकांच्या इच्छेला मी विरोध कसा करूं ?” युआन-

शिकाईनें लोकसत्ताक नेत्यांच्या सहकारानें नवीन शासनपद्धति निर्मावी. मांचु, चिनी, मोंगल, मुसलमान व तिब्बि सारे नवीन प्रजासत्ताकांत गुण्यागोविंदानें नांदोत. ” नानकिंग येथें प्राचीन मिंग राजाची समाधि आहे. सन्यत्सेन तेथें गेला. त्यानें प्रार्थना केली व हृदयस्पर्शी भाषण केलें. चिनी स्वातंत्र्याचा इतिहास सांगून म्हणाला : “ पूर्व आशियांतील रिपब्लिकच्या अध्यक्षपदाची मी दीक्षा घेत आहे. ” सर्व चीनभर हा दिवस पाळला गेला. आशियांतील हें पहिलें रिपब्लिक !

सन्यत्सेनचा महान् त्याग

युआनशिकाई महत्वाकांक्षी होता. कांहीं सरदार म्हणूं लागले : ‘ युआन शिकाईस राष्ट्राध्यक्ष करा. ’ सन्यत्सेन मानाचे भुकेलेले नव्हते. ते म्हणाले: “ युआनशिकाई प्रजासत्ताकाचें पालन करण्याचें वचन देईल तर मी राजीनामा देतो. ” १४ जानेवारी १९१३ रोजीं त्यानें राजीनामा दिला. राष्ट्रपुरुषानें संताची वृत्ति दाखवली.

युआनशिकाई सम्राट बनतो

परंतु युआनशिकाईचे निराळे हेतु. त्यानें पार्लमेंट वरखास्त केलें व शेवटीं स्वतःला सम्राट म्हणून त्यानें घोषविलें. सन्यत्सेनला त्यानें हांकललें. सन्यत्सेन जपानमध्ये गेले. या सुमारास पहिलें महायुद्ध सुरू झालें. युआनशिकाई मेला. सन्यत्सेन परत येऊन त्यानें पुन्हा दक्षिणेकडे लोकसत्ताक सरकार स्थापिलें. उत्तरेकडचे सरदार व हे दक्षिणेकडचे लोकसत्ताक सरकार यांचें पटेना. जपाननें चीनजवळ २१ मागण्या मागितल्या. इंग्लंडनें जपानजवळ गुप्त तह केला व चीनचा प्रदेश पुढें तहाच्या वेळेस द्यायचें कबूल केलें. चिनीनें हि दोस्तांच्या बाजूनें युद्धांत पडल्याचें घोषविलें. पुढें युद्ध संपलें, तेव्हां इंग्रज व जपानी यांचा गुप्त करार प्रकट झाला. चीनमध्ये असंतोष भडकला. चिनी

शिष्टमंडळ वृत्तान्त तहाच्या वेळेस चीनची बाजू मांडायला गेलें. सन्यत्सेन तें परतलें. सन्यत्सेन रशियाकडे वळतो. रशियांत क्रांति झाली होती. रशियाच्या वतीनें जाफे बोलणीं करतो. रशियानें चीनपासून घेतलेल्या सवलतींचा त्याग केला. सन्यत्सेन व जाफे दोघांच्या सहीनें पत्रक निघालें. सन्यत्सेननें चॅंग कै शेकला रशियांत लष्करी शिक्षणासाठीं पाठविलें आणि मॉस्कोहून बोरोडिन हा रशियन सल्लागार आला.

कोमिंगटांगमध्ये नवीन प्राण

सर्व पक्षांचा समन्वय करून सन्यत्सेननें कोमिंगटांग पक्ष स्थापिला होता. त्यांत आतां कम्युनिस्टाहि सभासद म्हणून गेले. सन्यत्सेनाच्या पत्नीने विचारलें : “ त्यांना कां घेतां ? ” तो म्हणाला : “ संस्थेंत नवीन तेज यावें म्हणून ! ”

पेकिंगशीं बोलणीं

सन्यत्सेन १९२४ मध्ये पेकिंगच्या उत्तर सरकारशीं बोलणीं करायला जातात. परंतु ते आजारी पडले. ते बरे झाले नाहींत. १९२५ च्या १३ मार्चला हा चीनचा राष्ट्रपिता पेकिंग येथें मरण पावला. तेथील मंदिरांत त्यांचे अवशेष ठेवण्यांत आले होते. १९२८ मध्ये ते नानकिंग येथें आणण्यांत आले व भव्य समाधि बांधण्यांत आली.

एक थोर विभूति

सन्यत्सेन एक महनीय विभूति होते. त्यांच्या त्यागाला सीमा नव्हती. त्यांच्या मुखावर असें कांहीं तेज होतें कीं, सारे ओढले जात. जगभर त्यांच्यामागे मारेकरी होते, परंतु चिनी जनतेनें त्यांना सांभाळलें. साऱ्या जगांतून चिनी लोक मदत पाठवीत. चीनमध्ये राष्ट्रीयतेची ज्वाला त्यांनीं पेटविली. पुष्कळ वेळां ते निराश होत. काय करावें तें त्यांना

सुचत नसे. तरीपण एक व्यापक राष्ट्रीय जागृति त्यांनी या विशाल देशांत केली. ते असतांनाच कोमिटांगमध्ये मतभेद होऊं लागले. त्यांच्या मरणानंतर ते विकोपास गेले व त्यांतून चाललेली यादवी अजूनहि चीनला रडवीत आहे. सन्यत्सेन यांची पत्नी कम्युनिस्टांच्याच बाजूची राहिली. ती एक पवित्र ज्वाला जणूं आहे. आजहि ती चीनची मूक सेवा करीत आहे.

‘ सॅन मिन् चुई — जनतेचीं तीन तत्त्वे ’ या नांवाचा सन्यत्सेननें एक ग्रंथ लिहिला आहे. त्यांत त्याचे विचार आहेत. मरणाआधीं त्यांनीं देशासाठीं जें मृत्युपत्र लिहिलें त्यांत ते लिहितात: “ गेलीं चाळीस वर्षे मीं क्रांतीचा उद्योग केला. आपला देश इतर राष्ट्रांप्रमाणें स्वतंत्र व समृद्ध व्हावा याच एका इच्छेनें मी धडपडलों. चाळीस वर्षांच्या धडपडीचें सार म्हणून मी सांगतो कीं, माझी इच्छा तेव्हांच पूर्ण होईल कीं, जेव्हां सारें राष्ट्र जागें होईल. जेव्हां शोषितांच्या बाजूनें तुम्ही सारे उभे रहाल. परदेशी राष्ट्रांनीं चीनची वंचना करणारे तह केले आहेत. ते नष्ट करा. पूर्वीच्या सरकारनें केलेले करार बंधनकारक मानूं नका. परकी राष्ट्रांनीं जबरदस्तीनें आमचें रक्तशोषण करावें, हें आम्ही सहन करतां कामा नये. माझी ही हार्दिक प्रेरणा आहे ! ”

साने गुरुजींच्या अपूर्व पत्रांचा संग्रह

सुधाला

निमित्त करून महाराष्ट्रांतील कुमारांना उद्देशून लिहिलेल्या या पत्रांत गुरुजींचें मन स्पष्टपणें दिसून येतें. त्यांच्या मनाचे सारे भाव ह्या पत्रांतून उमटलेलें आहेत. त्याचें आभाळाएवढें विशाल मन, शिरीषासारखें कोमल मन, धरित्रीसारखें उदार मन, द्राक्षासारखें रसाळ मन, विजेसारखें सचेत मन, गंगेसारखें पावन मन ह्या पत्रांतून व्यक्त झालें आहे. साहित्यगुण आणि शैक्षणिक मूल्यें यांचा अपूर्व संगम या पत्रांत झालेला आहे. अशीं हीं पत्रें आपल्या संग्रहीं आहेत ?

भाग १	ला	पत्रें	१	ते	१४	किंमत	१।	रुपया
भाग २	रा	पत्रें	१५	ते	२७	किंमत	१।	रुपया
भाग ३	रा	पत्रें	२८	ते	४२	किंमत	१।।	रुपया

साधना प्रकाशन, ३७४ शनिवार पेठ, पुणे २.